

چالش‌های توسعه و حفاظت در روستای تاریخی فرح‌آباد ساری^۱

میترا آزاد^۲

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

زهرا کاظمی رمدانی^۳

کلیدواژگان: احیا، حفاظت، محوطه تاریخی، توسعه، فرح‌آباد ساری.

چکیده

محوطه‌های تاریخی آثار ارزشمندی هستند که حفاظت و احیای آن‌ها حفظ هویت و ارتقای فرهنگی شهر و منطقه خواهد بود. دو مقوله مهمی، که محوطه تاریخی فرح‌آباد هم‌اکنون درگیر آن است، مسائل مربوط به توسعه و حفاظت است. ایجاد تعادل میان دو رویکرد توسعه و حفاظت همواره در دوران‌های مختلف مشکلی چالش‌برانگیز بوده است. به منظور همگرایی این دو رویکرد باید میان معیارها، راهبردها، و برنامه‌های این دو تعادل باشد. در حال حاضر بی‌توجهی به گذشته محیط تاریخی و طبیعی باعث شده که توسعه روندی ناهمگون و نامتعادل داشته باشد و در نتیجه حفاظت به خوبی محقق نگردد. محوطه تاریخی، شهر تاریخی، و محیط طبیعی سه مؤلفه اصلی هستند که می‌توان با استفاده از شناخت ارزش‌های تاریخی و حال حاضر آن‌ها و همچنین ارتباط و تأثیری که بر روی هم دارند از کل بخش فرح‌آباد حفاظت کرد. در این پژوهش موردی روش تحقیق ترکیبی از روش کیفی و تفسیری-تاریخی است و برای جمع‌آوری اطلاعات از مشاهدات

میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای استفاده شده است. نگارندگان پس از بررسی آسیب‌هایی که بر اثر توسعه وارد آمده، راه‌حلهایی برای برقراری تعادل بین توسعه و حفاظت عرضه کرده‌اند، تا بدین‌گونه، با در نظر گرفتن معیارهای ارزشی تاریخی-طبیعی و برنامه‌ریزی بر پایه اقتصاد و فرهنگ بومی، محوطه فرح‌آباد به خودکفایی اقتصادی برسد و عاملی برای حفاظت از خود گردد.

مقدمه

خطه سرسبز مازندران مورد علاقه سلاطین صفوی بود و به همین دلیل شاه عباس برای دستیابی به ایالات شمالی با ایجاد راه‌های متعدد کوشش فراوانی کرد که اصفهان را با چند رشته جاده به شمال متصل کند. او شهر فرح‌آباد را، که سابقاً به طاهان و تبونه معروف بوده، در ۱۰۲۰ق ساخت^۴. این شهر با عملکرد اقتصادی و تجاری بنیان نهاده شده و بندر فرح‌آباد پایگاه تجاری مهمی در انتقال کالای استراتژیک ابریشم بوده است. شاه عباس با توسعه تجارت دریایی، راه مطمئن تری را برای حمل‌ونقل ابریشم انتخاب کرد. فرح‌آباد از طریق

- این مقاله برگرفته است از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده دوم با عنوان بازنده‌سازی محوطه تاریخی فرح‌آباد ساری که به راهنمایی نگارنده اول و آقای مهندس محمدرضا حائری مازندرانی بهمن‌ماه سال ۱۳۹۳ در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی دفاع شده است.
- نویسنده مسئول
m_azad@sbu.ac.ir
- کارشناسی ارشد مرمت بناها و بافت‌های تاریخی
anis_ramedani@yahoo.com
- نک: هیاسین لویی رابینو، سفرنامه مازندران و استرآباد.

پرسش‌های تحقیق

۱. توسعه چه مشکلاتی در حفاظت از محوطه تاریخی فرح‌آباد ایجاد کرده است؟
۲. چه راهکارهایی برای حفاظت و احیای محوطه تاریخی فرح‌آباد می‌توان عرضه کرد؟

جاده سنگ‌فرش مشهور عباسی به طول ۲۷ کیلومتر با ساری ارتباط می‌یافت.^۵ ساخت محوطه تاریخی فرح‌آباد چندین مرحله تاریخی دارد، هسته اولیه آن روستای کوچکی به نام طاهان در شرق رودخانه تجن بوده است. در دوران صفویان تحت توسعه کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، و... به شهر فرح‌آباد تبدیل شده است.

همه عناصر شهرسازی عصر صفوی در اصفهان در فرح‌آباد نیز لحاظ گردید، یعنی ساخت شهر در کنار رودخانه و بنا نهادن کاخ، مسجد، مدرسه، حمام، پل، بازار، و... با این تفاوت که در این مکان روش معماری و شهرسازی سبک اصفهان به طور کامل نبود؛ بلکه تلفیقی از سبک معماری و شهرسازی اصفهان و معماری بومی شمال ایران اجرا شد. طراحان و شهرسازان صفوی با شناخت توانمندی‌های محیطی منطقه، نظیر خاک مرغوب، منابع آب کافی، و دریای مازندران تلاش کردند تا فرح‌آباد را به شهری مستقل از نظر اقتصادی تبدیل کنند. عامل توسعه شهر نیز حاکمیت سیاسی و تدابیر اقتصادی شاه عباس اول بود.^۶

متأسفانه رونق این شهر چندان دوام نداشت و در اواخر سلطنت شاه عباس دوم یعنی در سال ۱۶۶۹ روس‌ها آن را به آتش کشیدند. همه این شهر جدید التاسیس از گل و چوب و نی و کاه بنا شده و به این دلیل آتش‌سوزی سرتاسر یک خیابان را از بین می‌برد.^۷ روس‌ها پس از کشتار همگانی و آتش زدن کاخ جهان‌نما، قصر معروف شاه عباس بزرگ، از راه دریا گریختند. به طوری که دیگر فرح‌آباد از زیر آن تهاجم وحشیانه کمر راست نکرد و هرگز مجدداً به شکوفائی خود نرسید.

شهر فرح‌آباد یک شهر بندری و همواره از سمت دریای خزر مورد تهدید هجوم بیگانگان بود. تدابیر گوناگونی را دولت صفوی برای مقابله در برابر هجوم بیگانگان به کار گرفت، از جمله استراتژی مکان‌یابی شهر، حصار شهر، و دروازه‌ها.

در حال حاضر محوطه تاریخی فرح‌آباد شامل آثار معماری مختلف و بخشی از بقایای یک شهر صفوی است. این محوطه تاریخی شامل بناهای مسجد، حمام، کاخ جهان‌نما و پل است.^۸ همچنین، بر اساس سفرنامه‌های بررسی شده، بناهای دیگری مانند کلیسا، عسگرخانه، دیوان‌خانه، سرطوبله، برج‌های نگهبانی، قلاع، و... نیز داشته است. همراه با رشد جمعیت، توسعه زیستگاه‌های

۵. نک: راجر سیوری، *ایران عصر صفوی*.

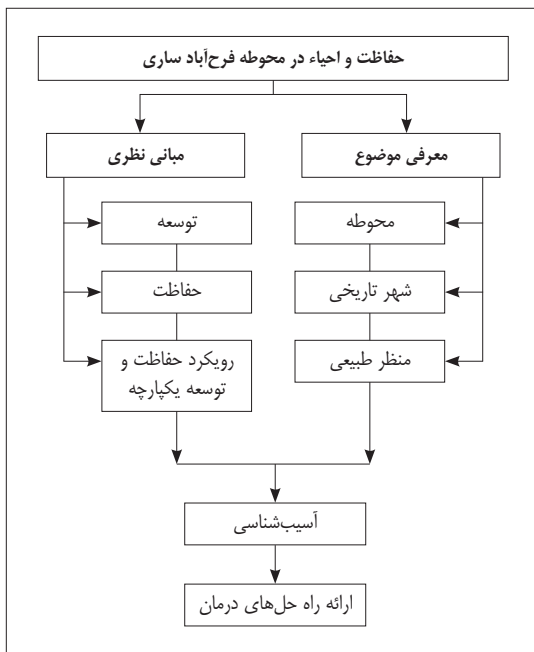
۶. نک: حسن کریمیان و عابد تقوی، «شهرهای مازندران در راهبرد ملی صفویان؛ مطالعه موردی فرح‌آباد ساری».

۷. عابد تقوی، «نقش متغیرهای محیطی در شکل‌گیری، توسعه، و تخریب بافت کهن شهر فرح‌آباد عصر صفوی».

۸. نک: پیترو دلاواله، *سفرنامه پیترو دلاواله*.

کاروان‌سراها بوده است. همچنین افزایش شبکه کاروان‌سراها در فواصل مختلف راه‌های تجاری اصلی، ایجاد یک سلسله از پل‌ها بر روی رودخانه در جاهای استراتژیک، تعمیر جاده‌ها مثل سنگ‌فرش راه‌های ایالت‌های شمالی و بازارسازی‌های مسقف نتیجه توجه خاص به امر تجارت بوده است.^۹

در این تحقیق نخست، با استفاده از مشاهدات میدانی، مطالعات کتابخانه‌ای، و با استفاد از اسناد و مدارک تاریخی موجود، ابعاد اصلی را معرفی می‌کنیم. پس از آن با استفاده از روش‌های کیفی آسیب‌ها را بیان می‌کنیم و در نهایت راه حل‌هایی برای رسیدن به حفاظت داده می‌شود. رویکرد پیشنهادی حفاظت و توسعه یکپارچه است. در نمودار «۱» فرایند تحقیق نشان داده شده است.

مسکونی گریزناپذیر است؛ اما این توسعه در صورتی که ناموزون و شتابزده صورت پذیرد، منجر به ناهماهنگی و مخدوش شدن بافت‌های قدیمی می‌گردد. توسعه امروز فرح‌آباد در ابعاد جمعیتی، کالبدی، اجتماعی، و فرهنگی است. در برنامه‌های آتی قرار است این روستا به شهر تبدیل شود و به علت مهاجرپذیر بودن، در حال نوسازی بناها در محدوده تاریخی (توسعه درونی)، ساخت‌وساز در زمین‌ها و باغات موجود و همچنین گسترش به لحاظ وسعت و ساخت‌وسازهای جدید (توسعه بیرونی) است.

هم‌اکنون حفاظت از این محوطه تاریخی، به علت داشتن ارزش‌های تاریخی در کنار ویژگی‌های طبیعی، حائز اهمیت است. ناهماهنگی و فقدان ارتباط صحیح بین فعالیت‌هایی که تاکنون برای حفاظت از این محوطه انجام شده و توسعه‌ای که در معرض آن قرار دارد، باعث شده که این دو مانعی بر سر راه هم باشند. لازم است با بازشناخت ویژگی‌های ارزشی سه مؤلفه اصلی، یعنی محوطه تاریخی، شهر تاریخی، و محیط طبیعی، بین آن‌ها ارتباط و هماهنگی ایجاد کرد تا بدین ترتیب حفاظت از کل بخش فرح‌آباد محقق گردد. از سال ۱۳۶۹ش / ۱۹۹۰م به بعد به رویکرد حفاظت و توسعه یکپارچه رویکرد غالب در توجه به مکان‌های فرهنگی و تاریخی بوده است و پس از آن اهمیت نقش توسعه در سیاست‌ها و رویکردهای حفاظتی و به دنبال آن نقش حفاظت و توجه به ارزش‌های میراث فرهنگی و طبیعی در سیاست‌ها و رویکردهای توسعه رخ نمود.^{۱۰} با توجه به ارزش‌های نهفته در روستا دو هدف عمده برای مداخله تصور می‌شود:

- حفاظت: حفاظت از ارزش‌های موجود در محوطه تاریخی (حفاظت به دلیل وجود آثار و بقایای تاریخی و حفاظت از این بقایا و ارزش‌های نهفته در آن‌ها الزامی است).
 - توسعه: توسعه همه‌جانبه و پایدار برای ساکنان با استفاده از پتانسیل‌های موجود در محوطه تاریخی.
- سیاست توسعه شاه عباس گسترش راه‌های ارتباطی و

۹. نک: میرزا ابراهیم، سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان.

۱۰. نک: محمدسعید ایزدی، «بازآفرینی شهری کنش و بینشی جامع و یکپارچه در سامان‌دهی محدوده‌های هدف برنامه‌های بهسازی و نوسازی شهری».

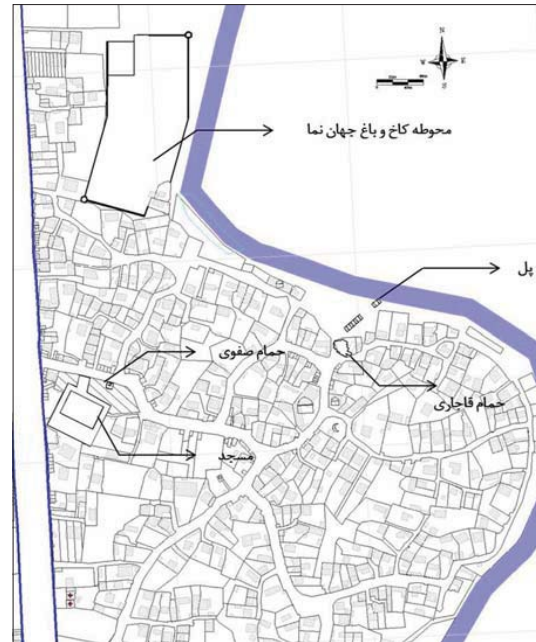
۱۱. نک: رانلد فریر، «تجارت در دوره صفویان».

ت ۱. نمودار فرایند تحقیق، تدوین: نگارندگان.

۱. معرفی محوطه تاریخی طبیعی فرح‌آباد ۱.۱. محوطه تاریخی

محوطه تاریخی فرح‌آباد نزدیک رودخانه تجن است. رسوب‌گذاری رودخانه در این قسمت بسیار زیاد است و بر اثر سیل‌های متعدد در طول سال‌ها بخش اعظمی از این محوطه در زیر خاک مدفون شده است. بنا بر مطالب سفرنامه‌ها، این محوطه علاوه بر بناهای حاضر شامل مسجد، حمام، کاخ جهان‌نما، پل، بناهای دیگری، مانند کلیسا، عسگرخانه، دیوان‌خانه، سرطوبله، برج‌های نگهبانی، قلاع، و... نیز داشته است (ت ۲).

با مطالعه و تحلیل بر روی مکان‌یابی، استقرار، و پراکندگی آثار تاریخی می‌توان به اهمیت و نقش هر یک از آن‌ها پی برد. میدان حکومتی شهر نقطه اتصال عناصر مهم شهری چون بازار، مسجد، و کاخ بوده است. میدان علاوه بر نقش ارتباطی برای ایجاد اتصال و پیوند بین عناصر مهم شهری، محل اختلاط

۱۲. منوچهر ستوده، از آستارا تا استارباد، ص ۵۸۸.
۱۳. جیمز بیلی فریزر، سفرنامه فریزر معروف به سفر زمستانی، ص ۷۲.

ت ۲. معرفی کلی محوطه تاریخی فرح‌آباد و وضعیت بناهای تاریخی در آن؛
تدوین: نگارندگان.

کاربری‌های متنوع و محلی برای تجمع و گردهمایی‌های مردمی نیز بوده است. شاه عباس قصد داشته با ارتباط مسجد و کاخ بین حکومت و مذهب پیوند ایجاد کند. اصل سلسله‌مراتب فضایی در عرضه محصولات در بازارهای این شهر نیز دیده می‌شود، بازار اصلی حول میدان اصلی شهر بوده و محصولات مهمی چون ابریشم در آن عرضه می‌شده است و بازار محله‌ای که به صورت ارگانیک و در ادامه بازار اصلی شهر برای عرضه محصولات محلی بوده است. در حال حاضر مسجد، به علت پایگاه مردمی که داشته، وضعیت مساعدتری نسبت به دیگر بناهای تاریخی دارد. از اواخر حکومت پهلوی نیز بر روی آن مرمت‌هایی صورت گرفته است؛ ولی چون در ارتباط با سایر بناها و محوطه اطراف دیده نشده و کاربری که در خور آن باشد به آن داده نشده است، نتوانسته نقش گذشته را امروز هم داشته باشد. پل آجری بین مزارع و منازل مسکونی را با بخش شهری و حکومتی جدید مرتبط می‌کرد. این پل در زمان آبادانی ۱۰۰ متر طول، ۶ متر عرض، و حداقل ۹ دهانه داشته است.^{۱۲} طغیان‌های رودخانه و انحراف از مسیر اصلی باعث فرو ریختن پایه‌های پل شده است. و اکنون تنها ۴ دهانه از آن باقی مانده است که ۲ تای آن فرو افتاده‌اند. محوطه کاخ جهان‌نما شامل سه قسمت عمومی، سلطنتی، و میانی بوده است. قسمت میانی سرپوشیده و بخش خدماتی رابط دو قسمت دیگر بوده است.^{۱۳} هم‌اکنون عملیات کاوش در بخش‌هایی از آن در حال انجام است. و بخش‌هایی از کاخ و بناهای خدماتی از زیر خاک بیرون آورده شده است. همچنین قسمت‌هایی از برج‌های نگهبانی و دیوار باغ هنوز باقی مانده‌اند. حمام حکومتی دوره شاه عباس، به دلیل ویرانی‌های ساکنین و پس از سیلاب‌های بی‌شمار در محوطه، در زیر خاک مدفون مانده است و تنها سردر آن و مقداری از کاشی‌کاری‌های بیرون آن باقی مانده است. یک حمام قاجاری هم هست که با استفاده از آجرهای دوره صفویه از بناهای دیگر محوطه ساخته شده است. در دوره پهلوی، به

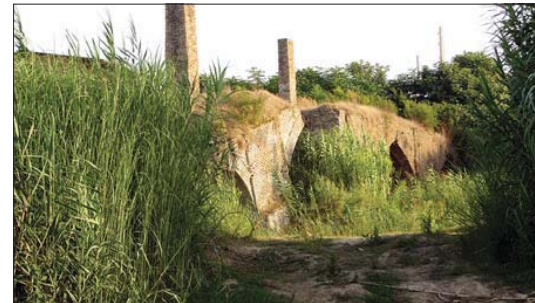
علت تغییر الگوها، دخل و تصرف‌هایی شده است که با کالبد بنا هماهنگی نداشته است. نزدیکی به رودخانه نیز به تخریب هرچه بیشتر آن کمک کرده است. تا ۱۰ سال اخیر از آن استفاده می‌شده، ولی هم‌اکنون به حال خود رها شده و هیچ اقدام مرمتی بر روی آن انجام نشده است (ت ۳ تا ۷).

۲.۱. شهر تاریخی

بر شهر تاریخی فرح‌آباد چندین دوره تاریخی گذشته است. هسته اولیه آن روستای کوچکی به نام طاهان در شرق رودخانه تجن بوده که در دوره صفویه به شهر بندری فرح‌آباد تبدیل شده است. دو پایگاه مهم شاه عباس در شمال کشور فرح‌آباد و اشرف بود. فرح‌آباد از نظر موقعیت استراتژیک نظامی و اقتصادی، به

ت ۳ (راست، بالا). عکس ورودی مسجد از سمت شمال، مأخذ: میراث فرهنگی مازندران.
 ت ۴ (راست، پایین). دید به پایه‌های فروافتاده از پل، مأخذ: زهرا کاظمی رمدانی.
 ت ۵ (چپ، بالا). حفاری‌های انجام شده در کاخ جهان‌نما. حوض نزدیک به کاخ نیز نشان داده شده، مأخذ: میراث فرهنگی مازندران.
 ت ۶ (چپ، میان). بقای حمام صفوی و سقف خرابی حفاظتی بر روی آن، مأخذ: زک. رمدانی.
 ت ۷ (چپ، پایین). فضای داخلی حمام قاجاری قسمت مردانه، مأخذ: زک. رمدانی.

علت نزدیکی به دریا و عبور رودخانه تجن، اهمیت بیشتری نسبت به اشرف داشت. شاه عباس برای ایجاد ارتباط بین پایگاه‌های شمالی و جنوبی اقدام به احداث راه‌های شاه عباسی کرد. راه شاه عباسی از اصفهان به فرح‌آباد و اشرف، پایتخت را به این دو پایگاه ارتباط می‌داد.

شاه عباس با احداث یک مجموعه شهری جدید شامل باغ و کاخ شاهی، میدان، مسجد، حمام، و... در سمت غربی رودخانه تجن و ایجاد ارتباط بین بخش قدیم و جدید، از طریق احداث پل‌هایی بر روی رودخانه، هماهنگی لازم را بین مزارع مردم

ت ۸ در گذشته پلی صفوی ارتباط بین بخش شهری با مزارع و باغ‌ها را برقرار می‌کرد (محل پیکان دوسویه در نقشه معرفی کلی محوطه تاریخی فرح‌آباد و وضعیت موجود بناهای تاریخی در آن) تدوین: نگارندگان.

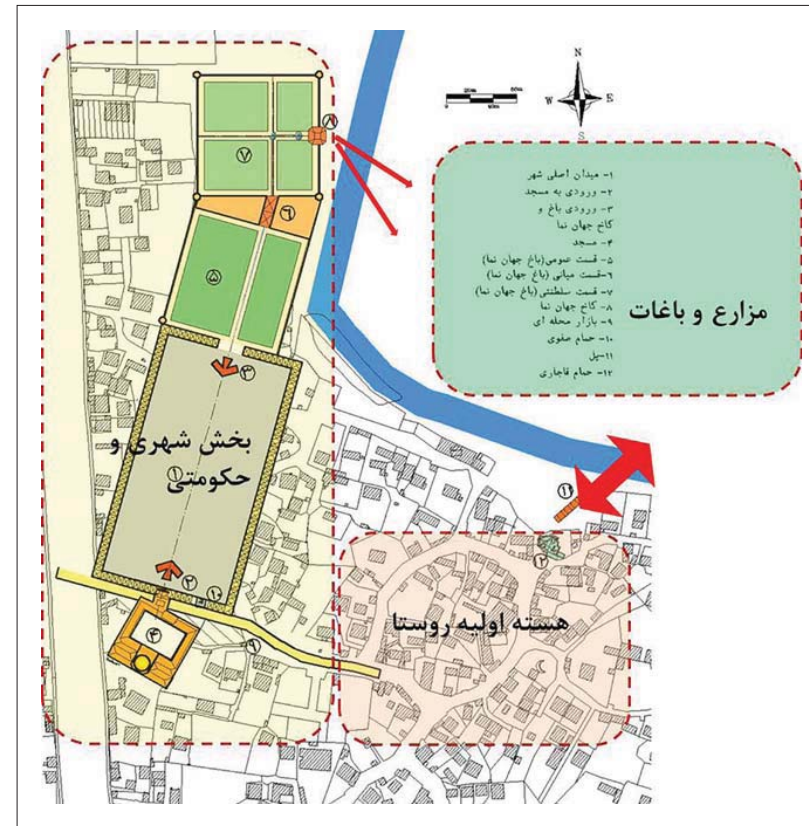
با منازل مسکونی و مرکز شهر ایجاد کرد. شهر جدید نه تنها در تقابل با بخش قدیمی نبود؛ بلکه در تعامل با آن و برای پاسخ‌گویی به نیازهای جدید در کنار بهره‌گیری از امکانات بخش قدیمی بوده است. مشابه این شهرسازی در ساختار شهری اصفهان نیز هست.

شهر صفوی فرح‌آباد پس از رونق افتادن اکنون به روستا تبدیل شده که مرکز مجموعه در حوزه منظومه روستایی آکند است. با جاده‌ای، که احتمالاً در مسیر راه سنگ‌فرش عباسی ساخته شده، از یک طرف به ساری و از طرف دیگر به دریای خزر متصل می‌گردد. هم‌اکنون در فرح‌آباد بناهای جدید بدون توجه به بناهای تاریخی و بستر طبیعی ساخته می‌شوند که این امر باعث ناهمگونی در سیمای کلی محوطه شده است (ت ۹).

۳.۱. منظر طبیعی

شهر صفوی فرح‌آباد مانند دیگر شهرهای دوره صفویه یک باغ‌شهر بوده است. شاه عباس در احداث این شهر صفوی از توانمندی‌های محیطی استفاده و سعی کرد تعامل لازم را با محیط طبیعی پیرامون ایجاد کند. وی نه تنها به طبیعت اطراف صدمه‌ای وارد نیاورد؛ بلکه با گسترش باغات به محوطه‌سازی در شهر پرداخته و کل شهر مانند باغی بناها را در برگرفته است. اهمیت منظر و لزوم حفاظت از آن با توجه به اختصاص وسعت زیاد به محوطه باغ جهان‌نما و محیط طبیعی کنونی مشخص می‌شود. ویژگی‌های طبیعی محوطه شامل داشتن رودخانه، کشتزارها، و باغات، و تالاب و نزدیکی به دریای خزر است. در گذشته پل عامل مهمی برای ارتباط شهر با منظر طبیعی بوده است. کاخ جهان‌نما نیز به جای قرارگیری در وسط باغ، در گوشه قرار گرفته تا از دید و منظر به رودخانه و پل بهره‌مند شود.

از آنجا که ارتباط این محوطه تاریخی با محیط طبیعی اطراف و نحوه تعامل آن با محیط زمینه‌ای که در آن شکل گرفته نقش مهمی در شناخت گذشته و به تبع آن رفع نیازهای

۱۴. به گفته گریگوری والرینوویچ ملگنوف شورش قزاقان تزاری تحت فرماندهی استانکو رازین در سال ۱۶۶۹م/۱۰۷۷ق به شهرهای بندری، فرح‌آباد، اشرف، و منطقه میانکاله و آتش کشیدن آن‌ها ←

ت ۹. محدوده فعلی روستای فرح‌آباد ساری، این روستا در کنار جاده اصلی ساری به دریای خزر و در نزدیکی رودخانه تجن است، سمت راست: بزرگنمایی موقعیت پل در روستای فرح‌آباد، نقشه: سازمان نقشه‌برداری کشور.

که امروزه همچنان گریبان‌گیر این محوطه است را می‌توان در دو دسته عوامل طبیعی و توسعه تقسیم کرد که در این مقاله به تفصیل آسیب‌های به وجود آمده بر اثر توسعه را بررسی می‌کنیم.

۲.۱. آسیب‌های وارد شده بر گستره عملکردی و کالبدی

این محوطه در طول تاریخ حیات خود دو مرتبه تحت توسعه بوده است. اولین بار در زمان احداث شهر صفوی که از روستای طاهان به شهر فرح‌آباد توسعه یافت و پس از آن امروزه در طی مسیر تبدیل از روستا به شهر مجدداً تحت توسعه است. همان‌طور که گفته شد این توسعه در زمینه‌های مختلفی در حال وقوع است و تأثیر آن بر گستره کالبدی بسیار چشمگیر است. آسیب‌های وارده بر گستره کالبدی شامل آسیب کالبدی

امروز دارد، می‌توان با بررسی سازمان‌های بصری، وضعیت کیفیت‌های بصری حال حاضر را با گذشته آن مقایسه کرد و علاوه بر حفظ ویژگی‌هایی که امروز باقی مانده، با احیای دید و منظرهای مناسب گذشته، روح مکان را به آن برگرداند.

۲. آسیب‌شناسی کلان محوطه

۲.۱. ریشه‌یابی آسیب‌ها

ریشه بسیاری از آسیب‌های وارده بر محوطه ناشی از تغییر الگوها است. تغییر نیازها باعث شده توسعه ناهمگون در زمینه‌های مختلف ایجاد شود. زیرا طراحی کالبدی و عملکردی آن‌ها در گذشته، با استفاده از نظام موجود در زمان خلق اثر، برای پاسخ‌گویی به نیازهای آن زمان بوده و حالا که علی‌رغم تغییر نیازها، نظام حاکم بر آن نیز تغییر کرده است، نیازمند بازبینی مسائل و مشکلات فراروی خود و به نوعی برقراری هماهنگی بین نیازهای جدید با نظام‌های موجود است؛ به گونه‌ای که شاید با تعدیل برخی از این عوامل بتوان تعادل لازم را در کل مجموعه ایجاد کرد.

۲.۲. آسیب‌شناسی

در تحلیل روند تخریبی این محوطه تاریخی مهم‌ترین عوامل به این شرح هستند:

(۱) تخریب عمدی: بر اثر هجوم بیگانگان و در حمله شبانه قزاقان روس در سال ۱۶۶۹ق — دوران حکومت شاه عباس دوم. (۲) بی‌توجهی و ضعف مدیریتی و تغییر سیاست‌های کلان حاکم به این مناطق: حساسیت و عملکردی که مناطق مرزی شمالی در دوره شاه عباس کبیر داشته هیچ‌گاه در دوران جانشینان وی نداشته است. این پدیده خود موجب کم‌توجهی بیشتر در سطح کلی به شهر و اجزای آن شد.

عوامل ذکر شده باعث از رونق افتادن شهر شده و پس از آن روند نزولی به سمت نابودی را طی کرده است. عوامل مخلی

→ منجر به سیطره بی‌چون‌وچرای روس‌ها در مناطق شمالی ایران گشت. ملگنوف ترفند قزاقان روس را در زوال فرح‌آباد، اعزام شش فروند کشتی روس به عزم بازرگانی ظُروف چینی بیان می‌کند (نک: فریزر، سفرنامه فریزر معروف به سفر زمستانی).

ت ۱۰. نمودار ریشه‌یابی آسیب‌ها. تدوین: نگارندگان.

۲.۲.۴. آسیب‌های واردشده بر گستره مدیریتی و قانونی

به علت کم‌توجهی مسئولین نسبت به اهمیت این مکان تاریخی، بخش فرح‌آباد در طرح جامع ساری نادیده گرفته شده است. در طرح هادی که برای آن در نظر گرفته شده نیز توجهی به ارزش‌های تاریخی آن نشده است. بناهای تاریخی این روستا هم‌اکنون تحت نظارت سازمان میراث فرهنگی استان مازندران هستند، ولی مدیریت جامعی نیست که بتواند با تعیین اهداف و بررسی افاق‌ها و چشم‌اندازهای آینده برنامه مناسبی برای سامان‌دهی کل محوطه عرضه کند. کارهایی که هم‌اکنون بر روی محوطه انجام می‌شود محدود به کاوش در محوطه کاخ جهان‌نما است، که روند اجرایی آن، به علت نبود برنامه مدون و ناهماهنگی بین عوامل دست‌اندرکار در این پروژه، با وقفه انجام می‌گیرد و نمی‌تواند بازدهی مناسبی در بهبود وضعیت محوطه ایجاد کند.

۲.۳.۲. جدول تحلیل نقاط قوت و ضعف درونی و فرصت‌ها و تهدیدات بیرونی در محوطه فرح‌آباد ساری

نگارندگان با انجام مطالعات میدانی، صحبت با اهالی، مصاحبه با مسئولین، و درک مسائل و مشکلات از نزدیک، همراه با در نظر گرفتن ویژگی‌های خاص روستا، نقاط قوت و ضعف، تهدیدها و فرصت‌های موجود در محوطه تاریخی را در قالب جدول SWOT ارائه کرده‌اند (ت ۱۱ و ۱۲).

۳. عرضه راه حل‌های درمان

در «ت ۱۳» محدوده تاریخی محوطه کاخ جهان‌نما- مسجد و میدان مشخص شده است. محوطه کاخ هم‌اکنون در حال کاوش است. بر روی مسجد نیز مرمت‌هایی صورت گرفته است و هم‌اکنون در حال مرمت و حفاظت هستند. ولی در محدوده

به بناهای تاریخی و گذرها، فرسودگی کارکردی تک‌بناها و کل محوطه است. مهم‌ترین آسیب تصرف فضاهای عمومی و ساخت‌وسازهای مسکونی بر روی فضاهای عمومی شهر بوده است. بخصوص میدان اصلی که استخوان‌بندی شهر صفوی را تشکیل می‌داده و باعث پیوند کالبدی و عملکردی کل عناصر تاریخی در کنار یکدیگر بوده است.

۲.۲.۲. آسیب‌های واردشده بر گستره اجتماعی و فرهنگی

بی‌توجهی مسئولین و روشن نبودن اهمیت محوطه برای مردم، باعث خراب کردن بناهای تاریخی و استفاده از مصالح آن‌ها در ساخت منازل مسکونی و همچنین حفاری‌های غیر مجاز و دزدیده شدن مقدار زیادی از آثار تاریخی این محوطه شده است. ریشه این عوامل را می‌توان در ترک ساکنین بومی و همچنین توسعه نامتناسب در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی مردم دانست که باعث بی‌توجهی به این آثار گرانبها شده است. علی‌رغم این کاهش، جمعیت روستای فرح‌آباد با اسکان مهاجرین جنگ تحمیلی و ترک آن‌ها پس از پایان جنگ دستخوش تغییراتی شده است. آمار جمعیتی سال‌های مختلف مؤید مطالب فوق است، به طوری که در سال ۱۳۴۵ جمعیت ساکن روستای فرح‌آباد ۱۲۱۰ نفر و در سال ۱۳۵۵، ۱۷۵۰ نفر و در سال ۱۳۶۵، ۲۸۹۴ نفر و در سال ۱۳۸۵، ۲۰۳۲ نفر بوده است.

۲.۳.۲. آسیب‌های واردشده بر گستره اقتصادی

بر اثر توسعه شهرها و روستاهای اطراف، بخصوص شهر ساری و همچنین تغییر الگوی تولید، خودکفایی اقتصادی فرح‌آباد در زمینه تولید بومی، از جمله کشاورزی، پرورش کرم ابریشم، و صیادی از دست رفته و به جای تکیه به توانمندی‌های خود شهر، وابسته به شهرهای اطراف شده است.

ت ۱۱. جدول SWOT در گستره‌های کالبدی- عملکردی- دسترسی- بصری و محیطی، تدوین: نگارندگان.

میدان، به علت ساخت‌وساز بی‌رویه، هیچ ردی از میدان در محل قابل شناسایی نیست و تنها بر اساس مطالعات صورت‌گرفته در سفرنامه‌ها و مقایسه نمونه‌های مشابه میدان‌های صفوی محل تقریبی آن مشخص شده است. ابعاد میدان بنا به گفته فریزر ۲۵۰×۱۳۴ قدم بوده است^{۱۵}. این ابعاد معادل ۶۰/۱۲۰×۰/۲۲۵ متر است. ابعادی که از دید نگارندگان در محوطه تعیین شده ۲۱۲×۱۰۹ متر است که به ابعاد موجود در سفرنامه بسیار نزدیک است.

بررسی نتایج به‌دست‌آمده از جدول تحلیل نقاط قوت و ضعف درونی و فرصت‌ها و تهدیدات بیرونی در محوطه فرح‌آباد ساری نشان می‌دهد که عمده ضعف روستا بی‌توجهی به ارزش‌های تاریخی و طبیعی، کم‌توجهی دولت در اجرا و تخصیص اعتبار، و مشارکت ندادن مردم بوده است. برای اینکه بتوانیم حفاظت و توسعه را به صورت یکپارچه اعمال کنیم، باید بتوانیم ضعف‌ها را تبدیل به قوت و تهدیدها را برطرف و تبدیل به فرصت کنیم. برای این منظور راهبردهای پیشنهادی در این مرحله شامل

گستره	نقاط ضعف	نقاط قوت	تهدیدها	فرصت‌ها
کالبدی	- توسعه ساخت‌وسازهای ناهمگون و بی‌رویه و لطمه زدن به ساختار کالبدی و سیمایی محوطه - فرسودگی کالبدی بناهای تاریخی و بی‌توجهی به آنها - فقدان وضوح و خوانایی در محدوده تاریخی - کمبود فضاهای باز مؤثر در درک بهتر محوطه و جذابیت بصری	- پراهمیت بودن و بارز بودن کل محوطه از لحاظ تاریخی - وجود بناهای بارز تاریخی	- تغییر سیمای سایت تاریخی - مرمت‌های غیر اصولی - فقدان حفاظت مستمر و مرمت آثار تاریخی	- بااهمیت بودن محدوده از نظر وجود عناصر تاریخی و طبیعی
عملکردی	- از دست دادن عملکرد اولیه بناها و کل محوطه	- قابلیت تبدیل شدن به مکان ویژه گردشگری	- از بین رفتن عملکرد بناهای تاریخی - کمبود کاربری‌های اشتغال‌زا برای ساکنین	- امکان استقرار فعالیت‌های مرتبط با گردشگری و تجاری در سایت
دسترسی	- ناخوانایی دسترسی‌ها	- مخدوش نشدن بیشتر مسیرهای تاریخی با مطابقت عکس هوایی	- توسعه و تغییر چهره اصلی شهر باعث می‌شود که تشخیص گذرهای تاریخی مشکل‌تر شود	- با خواناسازی دسترسی‌ها می‌توان از آنها برای معرفی و پیوند بهتر اجزای محوطه به هم بهره برد
بصری	- سیمای مخدوش محوطه - سیمای نامناسب ساخت‌وسازهای داخل عرصه - نبود مبلمان مناسب در سایت	- وجود آثار تاریخی بارز در سایت - وجود عناصر طبیعی مانند رودخانه و دریا	- بر هم ریخته شدن هر چه بیشتر نظم بصری - اغتشاش در سیمای منظر محوطه تاریخی	- استفاده از طبیعت و زیبایی‌های بصری آن - امکان استفاده از مصالح بومی در بناها
محیطی	- رشد بی‌رویه گیاهان	- شرایط مساعد آب‌وهوایی - شرایط توپوگرافی و محیطی مناسب - تنوع مظاهر طبیعی - چشم‌اندازهای زیبا - قرارگیری روستا در جوار جاده ساری به دریا	- ساخت‌وساز غیر مجاز در حریم محوطه - بی‌توجهی به کاهش کیفیت‌های زیبایی‌شناختی	- وجود طبیعت زیبا جهت جذب توریسم - امکان استفاده از عناصر منظر

۴. نتیجه گیری

در جوامع امروزی توسعه مقوله‌ای اجتناب‌ناپذیر است. طبیعی است که یک روستا در گذار تبدیل به شهر نیازهای متمایزی نسبت به نیازهای گذشته خود دارد. وظیفه ما این است که مسیر تبدیل را بدانیم و آن را عملی کنیم. ریشه اصلی آسیب‌هایی که بر اثر توسعه بر محوطه تاریخی فرح‌آباد وارد آمده، ناشی از تغییر الگوها و به وجود آمدن نیازهای جدید بوده است. فقدان برنامه‌ریزی صحیح در انطباق این نیازهای جدید با کالبد قدیم باعث ناهماهنگی در چهره و سیمای کلی محوطه شده است. نتیجه به‌دست‌آمده از حفاظت‌هایی که تاکنون انجام شده نشان می‌دهد که حفاظت، به‌تنهایی، صرفاً کاری هزینه‌بر بوده و

حفاظت از عناصر تاریخی موجود از طریق خواناسازی و پیوند دوباره بین بناهای تاریخی است. اقدام مهمی که می‌توان انجام داد باززنده‌سازی میدان صفوی است تا همچون گذشته به مانند استخوان‌بندی اصلی شهر باعث پیوند و ارتباط دوباره بین بناها گردد. همچنین با ایجاد فضاهایی برای حضور مردم و گردهمایی جمعی در میدان، علاوه بر انجام فعالیت‌های اقتصادی می‌توان باعث اشاعه فرهنگ بومی و معرفی آن به بازدیدکنندگان شد. مشارکت و آموزش مستمر مردم در اجرا، بهبود معیشت ساکنین، و عرضه فعالیت‌ها و خدمات گردشگری از عوامل موفقیت در این زمینه هستند (ت ۱۴).

ادامه جدول ت ۱۱. جدول SWOT گستره‌های کالبدی - عملکردی - دسترسی - بصری و محیطی، تدوین: نگارندگان.

گستره	نقاط ضعف	نقاط قوت	تهدیدها	فرصت‌ها
اقتصادی	- نبود اشتغال و صنایع دستی و کارگاهی - نبود استراتژی مناسب برای توسعه اقتصادی	- با توجه به پتانسیل‌های طبیعی و تاریخی محوطه می‌تواند از اقتصاد گردشگری و تجاری بهره‌مند شود	- مهاجرت روستاییان به شهرها - سهم بالای بیکاری	- امکان گسترش مشاغل مرتبط با صنعت دریانوردی و صیادی - وجود پتانسیل کافی برای توسعه کشاورزی (همچنین پرورش کرم ابریشم) - سهم بالای نیروی انسانی آماده به کار
گردشگری	- کمبود امکانات رفاهی یزای استفاده گردشگران - اطلاع‌رسانی ناکافی	- برخورداری از بناهای تاریخی باارزش و نزدیکی به دریا برای جذب توریست	- بی‌توجهی به آثار تاریخی و تخریب آن‌ها - توسعه بی‌رویه در تبدیل روستا به شهر و مخدوش شدن چهره تاریخی	- وجود پتانسیل در جذب گردشگر و ترویج صنعت توریسم - اتخاذ تدابیر مناسب برای جذب گردشگران ساحلی به این محوطه
اجتماعی	- فقدان یکپارچگی اجتماعی و مهاجرت مردم از مناطق دیگر	- امکان ایجاد محله‌های جدید و آزادسازی محوطه تاریخی	- نبود امکانات تفریحی و اقامتی مناسب برای رونق صنعت گردشگری	- امکان جذب گردشگران داخلی و خارجی
فرهنگی	- ضعیف بودن فرهنگ گردشگری - فقدان اطلاع‌رسانی کارآمد	- وجود آثار تاریخی باارزش و مناظر طبیعی زیبا	- تخریب بناهای باارزش	- امکان تبدیل به یک مرکز فرهنگی تاریخی
مدیریتی	- نبود مدیریت و برنامه‌ریزی صحیح و کارآمد در محوطه - کافی نبودن نیروی متخصص و همچنین نداشتن بودجه کافی	- هم‌اکنون پایگاه مرمت بناها در مسجد صفوی قرار دارد	- وقفه در انجام کارهای مرمتی بناها - فقدان مدیریت مناسب باعث نابسامانی و مخدوش ماندن محوطه شده است	- هم‌اکنون سازمان میراث فرهنگی استان به برنامه‌ریزی برای این محوطه راغب است

انگیزه‌ای برای حفاظت پایدار ایجاد نکرده است. زیرا حفاظت حتی دولت نداشته است. بدین گونه توسعه در تقابل با حفاظت قرار گرفته و بر روی آن اثرات منفی گذاشته است. برای حل

ت ۱۲. (صفحهٔ روبه‌رو) نمایش نقاط قوت، ضعف، فرصت، و تهدید در نقشهٔ وضع موجود محوطه، تدوین: نگارندگان.

عکس ۱: نزدیکی به دریا فرصت مناسبی را برای جذب گردشگران فراهم آورده است.

عکس ۲: در گذشته از دید و منظر مناسب به رودخانه بهره برده شده بود؛ امروز نیز باید دید و منظر به رودخانه احیا شود.

عکس ۳: وجود گیاهان هرز و عدم رسیدگی به محوطهٔ کاخ جهان‌نما حتی بازدید از آن را مشکل کرده است.

عکس ۴: پل صفوی همچنان به حال خود رها شده و پایه‌های آن روزبه‌روز در معرض خطر بیشتر از جانب رودخانه قرار دارد.

عکس ۵: محوطهٔ اطراف پل صفوی هم‌اکنون رها شده و وضعیت نابسامانی به خود گرفته است. درحالی که این قسمت به علت نزدیکی به رودخانه و همچنین نزدیکی به پل و کاخ جهان‌نما مکان مناسبی برای طراحی و فراهم آوردن امکانات مناسب برای گردشگری است.

عکس ۶: هم‌اکنون نیز مردم روستا به کار قایقرانی و صیادی مشغول هستند که می‌توان آن را گسترش داد.

عکس ۷: نابسامانی و ناخوانایی در بعضی از مسیرهای روستا به چشم می‌خورد.

عکس ۸: وضعیت نابسامان بعضی از بناهای تاریخی مانند حمام صفوی.

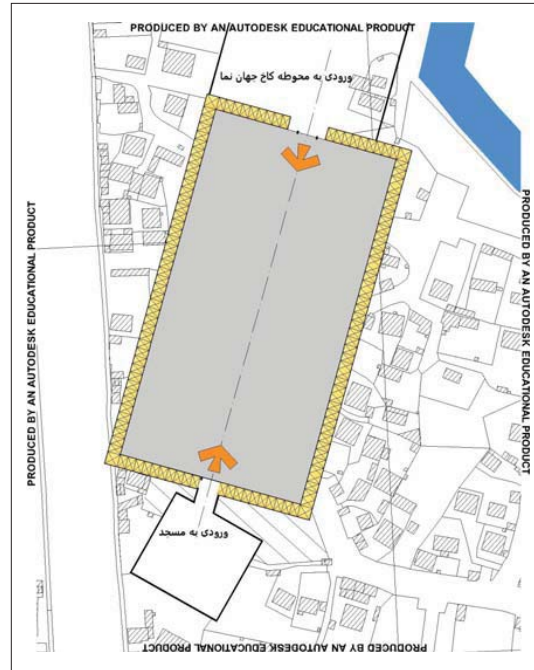
عکس ۹: اغتشاش و بی‌نظمی در ورودی روستا دیده می‌شود که با مغازه‌های تجاری در کنار هم پر شده‌اند.

عکس ۱۰: آنچه پیش از ورود به روستا از مسیر جاده دیده می‌شود نمای مسجد صفوی است که از آن برای دعوت‌کنندگی به مجموعه می‌توان بهره برد.

ت ۱۳. نمایش محدودهٔ تقریبی میدان در نقشهٔ موجود شهر، تدوین: نگارندگان.

می‌توانند به عامل مهمی برای صیانت از هویت خود تبدیل شوند. علاوه بر این در گذشته، شهر در توافق کامل با محیط طبیعی پیرامون خود بوده است. امروزه نیز باید این ارتباط با محیط طبیعی با احیای دید و منظرهای مناسب گذشته و توجه به منظر طبیعی حفظ گردد. محوطه‌سازی حاشیهٔ رودخانه تجن و احیای پل صفوی به منزلهٔ عامل مهم در دید و منظر می‌تواند در این زمینه مؤثر باشد.

بنا بر آنچه گفته شد، اتخاذ تدابیر مناسب از جمله خواناسازی عناصر تاریخی محوطه، مشارکت، و آموزش مستمر مردم در اجرا همراه با برنامه‌ریزی و مدیریت صحیح می‌تواند باعث برقراری تعادل بین توسعه و حفاظت شود. به این ترتیب با مشارکت مردم و بازگویی ارزش‌های این محوطه برای بازدیدکنندگان روح حیات به آن برگردانده می‌شود و اثرات مطلوبی در ایجاد

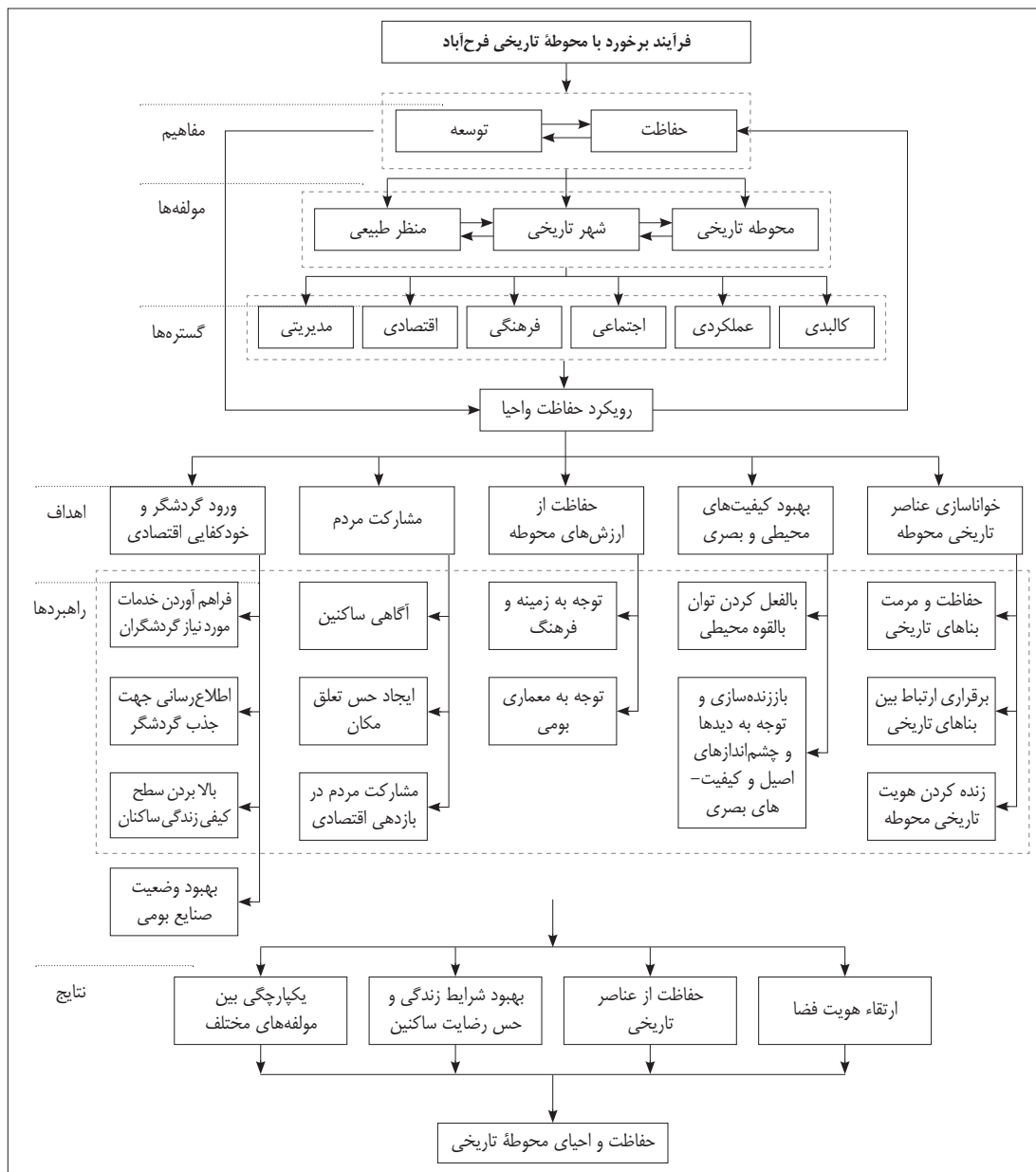

این مشکل باید بین توسعه و حفاظت تعادل ایجاد کرد تا این دو حرکت به صورت یکپارچه عمل کنند. استفاده از رویکرد یکپارچه در دو دههٔ اخیر در کشورهای دیگر در حال اجرا است، ولی در کشور ما هنوز راهبرد صحیحی برای آن تعریف نشده است. به منظور استفاده از رویکرد حفاظت و توسعهٔ یکپارچه ما باید سعی کنیم راهبردهای توسعه با توجه همه‌جانبه به ارزش‌های محوطهٔ تاریخی (ارزش‌های فرهنگی-اجتماعی-تاریخی-هویتی و صنعتی و...) و راهبردهای حفاظت با در نظر گرفتن نیازهای جدید تدوین شود. در نتیجه باید بین سه بخش تاریخی، میانی، و جدید هماهنگی و با دیدی کل‌گرایانه در همهٔ جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، و طبیعی، پایداری ایجاد کنیم. برای این منظور نیازمند برنامه‌ریزی اقتصادی صحیح، با توجه به الگوها و نظام‌های حاکم بر محوطه و ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی، و کالبدی و همچنین توجه به ویژگی‌های برآوردن این ارزش‌ها در نیازهای جدید (عرضهٔ ارزش‌ها در قالب جدید) هستیم.

گسستگی و از بین رفتن ارتباط بین بناها، که ناشی از فرسودگی کالبدی و عملکردی و بخصوص ساخت‌وسازهای انجام‌شده در محدودهٔ میدان است، باعث ناخوانایی و درک ناصحیح از محدودهٔ تاریخی شده است. بنا بر این باید این ارتباط را به نوعی با تدابیر مناسب در احیای کالبدی و عملکردی هر یک از بناها و جداره‌سازی معابر و... ایجاد کرد. یکی از اقداماتی که می‌تواند در این زمینه مؤثر باشد پاکسازی محدودهٔ میدان و باززنده‌سازی آن است تا به این ترتیب ارتباط و پیوند بین بناهای تاریخی به مانند گذشته برقرار شود و همچنین میدان محلی برای حضور مردم و فعالیت‌های اجتماعی گردد. از نتایج حاصل از آسیب‌شناسی و بررسی جدول SWOT روشن می‌شود عامل مهمی که تاکنون در حفاظت‌ها نادیده گرفته شده اهمیت حضور انسان است. با مشارکت مردم و آگاهی آن‌ها از هویت و فرهنگ بومی و سهم کردن آن‌ها در سود اقتصادی، خود مردم

گسترده‌ها	راه‌حل‌های درمان
کالبدی	<ul style="list-style-type: none"> - تدوین ضوابط و مقررات ساخت‌وساز در حریم‌ها - لزوم حفظ الگوهای معماری سنتی و اقلیمی - هماهنگی با محیط تاریخی و طبیعی - توجه به شکل، فرم، و ترکیبات به‌کاررفته در بناهای تاریخی - باقی‌مانده - نظر به روستا به منزله یک کل واحد: محیط تاریخی به‌همراه - بخش‌های میانی و جدید - ایمن‌سازی محوطه (تهیه طرح حصار و ایجاد پست نگهبانی)
عملکردی	<ul style="list-style-type: none"> - برقراری پیوند فضایی و عملکردی بین عناصر و فضاهای تاریخی و فضاهای خدماتی - احیای بازار، احیای مسجد، و دیگر بناهای تاریخی و رفاهی ایجادشده - توجه به کاربری‌های گوناگونی که روستا در طول زمان به دست آورده است
دسترسی	<ul style="list-style-type: none"> - کیفیت دوباره بخشیدن و برقراری پیوند بین بناهای تاریخی از - سامان‌دهی شبکه پیاده‌تاریخی - احیا و بازسازی مسیرها و فضاهای تاریخی - بهسازی دسترسی‌های اصلی - مناسب‌سازی کف‌سازی‌ها
بصری	<ul style="list-style-type: none"> - از بین بردن موانع بصری و باز کردن دید به سمت عناصر اصلی تاریخی - احیای چشم‌اندازها و نظرگاه‌هایی که در طرح اصلی بوده است (مانند احیای محوطه حاشیه رودخانه و پل صفوی) - کاهش آلودگی‌ها و جمع‌آوری زباله‌ها - تمیز کردن محوطه تاریخی از علف‌های هرز گیاهی
محیطی	<ul style="list-style-type: none"> - تدوین برنامه‌های مناسب برای بهره‌وری از منابع محیطی موجود و همچنین استفاده صحیح از آن‌ها برای انتقال به نسل‌های آینده
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> - ارتقای سطح زندگی روستایی با تکیه بر حفظ ارزش‌ها - توانمندسازی اقتصادی ساکنین از طریق ایجاد اشتغال برای آن‌ها - نمایشگاه‌های فروش محصولات فرهنگی و مذهبی در مسجد صفوی
گردشگری	<ul style="list-style-type: none"> - اطلاع‌رسانی محوطه برای جذب گردشگر - اجرای فعالیتهای گردشگری - ایجاد محورهای بازدید - فراهم آوردن خدمات مورد نیاز گردشگران
اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - برگزاری گردهمایی‌های محلی و شورای محلی از ساکنان بخش تاریخی به منظور بهبود شرایط - پیش‌بینی کاربری‌های جاذب جمعیت با محتوای فرهنگی تاریخی مانند نمایشگاه صنایع دستی - طراحی فضاهای خدماتی مانند: اقامتگاه، موزه، کتابخانه، سالن اجتماعات، و...
فرهنگی	<ul style="list-style-type: none"> - احیای فرهنگ‌های بومی - ایجاد انگیزه در ساکنین به منظور حفاظت از محیط تاریخی - ایجاد حس انگیزه و تعلق خاطر در مردم برای مشارکت در طرح‌ها - توجه به سنت‌ها و هویت گذشته - توجه به اصل تغییر در نوع معیشت ساکنین
مدیریتی	<ul style="list-style-type: none"> - تعیین ارگان‌های درگیر در طرح و تعیین وظایف هر یک از آن‌ها - تهیه برنامه مدیریتی برای کل محوطه - در نظر گرفتن ارزش‌های تاریخی-طبیعی در راهبردهای توسعه و توجه به بازدهی اقتصادی در راهبردهای حفاظتی

ت ۱۴. جدول راه‌حل‌های درمان، تدوین: نگارندگان.

ت ۱۵. اهداف، راهبردها، و نتایج حاصل از در نظر گرفتن هم‌زمان حفاظت و توسعه در فرح‌آباد، تدوین: نگارندگان، با اقتباس از: نقصان محمدی و دیگران، «طراحی فضای شهری بوم‌گرا در توسعه‌های جدید شهری»، ص ۱۰۹.

اشتغال، درآمدزایی، اشاعه فرهنگ بومی، تجدید حیات هنرهای سنتی، حفظ هویت محلی، حفاظت عناصر مجموعه، ارتقای هویت فضا، بهبود شرایط زندگی مردم، و در نهایت حفاظت کل

محوطه خواهد داشت. در ادامه نحوه برخورد با این محوطه تاریخی و مسائلی که باید در نظر گرفته شود در قالب نمودار «ت ۱۵» ارائه می‌گردد.

منابع و مأخذ

- ایزدی، محمدسعید. «بازآفرینی شهری کنش و بینشی جامع و یکپارچه در سامان‌دهی محدوده‌های هدف برنامه‌های بهسازی و نوسازی شهری»، در نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ش ۳۳ و ۳۴ (پاییز و زمستان ۸۹)، ص ۷۳-۸۰.
- بحرینی، سیدحسین. تجدد، فراتجدد و پس از آن در شهرسازی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.
- تقوی، عابد و حسن هاشمی. «حیات اجتماعی مجموعه شهری فرح‌آباد ساری در عصر صفوی (از شکل‌گیری تا فروپاشی)»، در پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران (نامه باستان‌شناسی)، دوره ۲، ش ۳ (پاییز و زمستان ۱۳۹۱)، ص ۹۷-۱۱۴.
- تقوی، عابد. «نقش متغیرهای محیطی در شکل‌گیری، توسعه، و تخریب بافت کهن شهر فرح‌آباد عصر صفوی»، در پژوهش‌های باستان‌شناسی، ش ۱ (بهار و تابستان ۱۳۸۸)، ص ۱۵۵-۱۶۶.
- دلاواله، پیترو. سفرنامه پیترو دلاواله، ترجمه شعاع‌الدین شفا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- رایینو، هیاسین لویی. سفرنامه مازندران و استرآباد، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- ستوده، منوچهر. از آستارا تا استارآباد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اداره کل انتشارات و تبلیغات، ۱۳۹۲.
- سیوری، راجر. ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۵.
- فریر، رانلد. «تجارت در دوره صفویان»، در تاریخ ایران؛ دوره صفویان، تهران: انتشارات جامی، ۱۳۸۴.
- فریزر، جیمز بیلی. سفرنامه فریزر معروف به سفر زمستانی، ترجمه و حواشی منوچهر امیری، تهران: توس، ۱۳۶۴.
- کاظمی رمدانی، زهرا، باززنده‌سازی محوطه تاریخی فرح‌آباد ساری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت ابنیه و بافت‌های تاریخی، استاد راهنمای اول: میترا آزاد، استاد راهنمای دوم: محمدرضا حایری مازندرانی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، بهمن ۱۳۹۳.
- کریمیان، حسن و عابد تقوی. «شهرهای مازندران در راهبرد ملی صفویان؛ مطالعه موردی فرح‌آباد ساری»، در مجموعه مقالات چشم‌انداز باستان‌شناسی شمال کشور در دهه آینده، ج ۱، ۱۳۸۹، ص ۶۹-۸۲.
- میرزا ابراهیم، سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان، به کوشش مسعود گلزاری، تهران، بنیاد فرهنگ، ۱۳۵۵.
- نقصان‌محمدی، محمدرضا و دیگران. «طراحی فضای شهری بوم‌گرا در توسعه‌های جدید شهری: آشتی توسعه و پایداری»، در نشریه معماری اقلیم گرم و خشک، سال ۲، ش ۲ (بهار ۱۳۹۱)، ص ۹۹-۱۲۲.
- وحید قزوینی، محمداطهر. عباس‌نامه، تصحیح ابراهیم دهگان. اراک: کتابفروشی داوودی، ۱۳۲۹.